

В. А. ІЛЛІНСЬКА

АНДРОФАГИ, МЕЛАНХЛЕНИ, БУДИНИ АБО СКІФИ?

Ця стаття присвячена питанню про племена і народності Геродотової Скіфії та її сусідів, з якими можна було б ототожнювати племена посульсько-донецького варіанта скіфської культури лісостепового Лівобережжя.

Завдання тим більше важливе, що йдеться про одне з найкрупніших й найвидатніших, за історичним значенням, скупченням пам'яток скіфської культури. В літературі це питання спеціально не висвітлюється. Ті чи інші співставлення пам'яток даної території з названими Геродотом племенами, що знаходимо в працях окремих дослідників, звичайно пов'язані з загальною концепцією авторів про географічні межі та етнічний склад населення Скіфії.

Це питання не нове. З нагромадженням археологічних, історичних та лінгвістичних знань воно знову і знову порушується в науці. Проте в цілому ця проблема залишається дискусійною, й запропоновані рішення ні в якій мірі не можна вважати загально визнаними. На першому етапі головна увага дослідників була спрямована на узгодження відомостей Геродота про країни, розміщені на північ від узбережжя Чорного моря, з сучасною географічною картою. Приводилась ідентифікація скіфських річок, розглядалися питання розміру й кордонів, а разом з цим і розміщення в намічених межах скіфських і сусідніх племен. Основні погляди зібрані в відомій роботі Є. Мінза¹. В дослідженнях цього етапу значну роль відіграли вітчизняні вчені Н. І. Надеждин², Ф. А. Браун, Ф. К. Брун³, С. М. Середонін⁴ та ін. Внаслідок цих шукань була створена карта Геродотової Скіфії, яка охопила територію від Дону на сході, до Дунаю — на Заході, від узбережжя Чорного і Азовського морів на півдні, до південної межі Полісся — на півночі, в цілому у вигляді квадрата з сторонами по 600—700 км. Окреслена територія відповідно включала основний масив пам'яток скіфської культури.

Питання про етнічну належність племен, які у другій половині I тисячоліття до н. е. мешкали на Півдні Східної Європи, стає на твердий ґрунт після того, як К. Мюлленгоф, В. Міллер, В. Томашек, М. Фасмер та інші переконливо довели, що скіфи та їх східні сусіди савромати-сармати належали до іраномовної групи народів.

¹ E. Minns. Scythians and Greeks, Cambridge, 1913, стор. 26—34.

² Н. И. Надеждин, Геродотова Скифия, объясненная через сличение с местностями. — 300 ИД, т. I. Одесса, 1944, стор. 2—114.

³ Ф. А. Браун. Разыскания в области готто-славянских отношений. СПб., 1889 г.; Ф. К. Браун. Опыт соглашения противоположных мнений о Геродотовой Скифии и смежных с нею землях Черноморья. — Сборник исследований по исторической географии Южной России, ч. II. Одесса, 1880, стор. 1—104.

⁴ С. М. Середонин. Историческая география. Пг., 1916, стор. 19—40.

Цей висновок лінгвістів викликав нову ділему відносно етнічної належності племен, що входили до складу Скіфії. В. В. Хвойка, досліджуючи пам'ятки скіфської культури осілих землеробів Середнього Подніпров'я, дійшов висновку, що ці племена були автохтонними і, до певної міри, відрізнялися в культурному відношенні від кочових скіфів-іранців степової полоси. Відповідно цьому він виключив територію Середнього Подніпров'я з складу Скіфії і вважав, що Середнє Подніпров'я було заселене нескіфськими племенами (неври та будини), в яких він вбачав предків древніх слов'ян⁵.

На відміну від В. В. Хвойки, Л. Нідерле вважав, що Скіфія в етнічному відношенні не була єдина. Він дотримувався думки, що численні кургани Київської і Полтавської областей слід ототожнювати з скіфами-орачами і землеробами Геродота, в яких разом з будинами й неврами він вбачав праслов'ян⁶.

О. А. Спицин, помітивши наявність зв'язків Немирівського городища з європейським гальштатом, поставив питання про можливу належність його мешканців до фракійців⁷. Описуючи кургани землеробських племен Середнього Подніпров'я, він намагався обґрунтувати їх автохтонність, вважаючи в той же час, що ці племена входили до складу Геродотової Скіфії під назвою (до певної міри умовною) скіфів-орачів⁸. Таке пояснення етнічного складу Скіфії в значній мірі базувалося на тому, що мовознавці, які довели іранство скіфів, не ототожнювали етнічне ймення «скіф» і «іранець», вважаючи, що в межах Скіфії під терміном «скіфи» можна розуміти й племена іншої етнічної належності, наприклад, фракійців або слов'ян.

Особливе місце в дореволюційній історіографії займають погляди М. І. Ростовцева, який однаково володів як археологічними матеріалами, так і сукупністю писемних джерел. Уявляючи Скіфію у вигляді великої держави кочовиків, він включав до її складу не тільки Північне Причорномор'я, разом з степовим Кримом і Керченським півостровом, Середнє Подніпров'я й Побужжя, але й усе Прикубаннє⁹. М. І. Ростовцев вважав скіфську культуру іранською, точніше власне перською, яка в Причорномор'ї зазнала сильного впливу греків. На його думку, всі пам'ятки скіфської культури були скіфо-іранськими. В основі його концепції лежить теза про єдність етносу, культури і території¹⁰. Припускаючи наявність в лісостеповій смузі місцевого населення, над яким скіфи встановили своє панування, він вважав, що воно, як і раніше, жило своїм самобутнім укладом, дуже відмінним від скіфського¹¹. Оскільки цей місцевий елемент, в якому М. І. Ростовцев вбачав все пов'язане з осілим побутом, випадав з поля його досліджень, він не міг зрозуміти особливості й суті скіфської культури на території українського Лісостепу.

Скіфський світ привертав до себе увагу багатьох радянських дослідників, особливо в зв'язку з розробкою питань слов'янського етногенезу. Як це ведеться, за часу відомого чеського слов'янознавця П. І. Шафарика, а пізніше Л. Нідерле, предків слов'ян шукали перш

⁵ В. В. Хвойко. Городище Среднего Поднепровья, их значение, древность и народность. — Труды XII АС, т. I. М., 1905, стор. 93; його ж. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913, стор. 12 і далі.

⁶ Л. Нидерле. Славянские древности. М., 1956, стор. 36.

⁷ А. А. Спицын. Скифия и Гальштат. — Сборник в честь А. А. Бобринского. СПб., 1911, стор. 166—168.

⁸ А. А. Спицын. Курганы скифов-пахарей. — ИАК. вып. 65. Пг., 1918, стор. 87 і далі.

⁹ М. И. Ростовцев. Эллинизм и иранство на юге России. Пг., 1918, стор. 34—35.

¹⁰ М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор., Л., 1925, стор. 307—309, 467—468.

¹¹ М. И. Ростовцев. Эллинизм и иранство на юге России, стор. 76.

за все серед хліборобських племен скіфської культури в Середньому Подніпров'ї, протиставляючи їх скіфам-іранцям, переважно кочовикам. В Скіфії вбачали, таким чином, політичне об'єднання, до якого входили племена різної етнічної належності. З такими поглядами на Скіфію ми зустрічаємося в працях Б. Д. Грекова¹², О. Д. Удальцова¹³, П. М. Третьякова¹⁴, Б. О. Рыбакова¹⁵ та ряду інших.

Протилежної точки зору дотримується відомий радянський скіфолог Б. М. Граков, який відстоює думку про етнічну єдність всіх племен Геродотової Скіфії. В книзі, що вийшла у 1947 р.¹⁶, він зіставив кочові та землеробські скіфські племена з усією територією поширення скіфської культури в Північному Причорномор'ї і вважав, що всі вони належать до народів іраномовної групи.

Наступний розвиток поглядів з цього питання в післявоєнний час пов'язаний з поглибленим вивченням локальних груп скіфської культури і відокремленням з її складу регіонів, що відрізняються між собою деякими особливостями поховального ритуалу, типами посуду, прикрасами, насиченістю речами скіфського побуту, предметами античного імпорту тощо. В працях М. І. Артамонова¹⁷ та І. В. Фабриціус¹⁸ було зроблено спробу зіставити карти (за Геродотом) скіфських та нескіфських племен згідно з регіональними групами. Погляди обох авторів досить близькі. На їх думку, область Скіфії пов'язується з степовою смугою і лише у Буго-Дністровському межиріччі, де знаходилась земля скіфів-орачів, заходить клином в глибину Лісостепу. Різниця полягає в тому, що, на думку М. І. Артамонова, скіфи-орачі мешкали в західному Поділлі, на схід і захід від Дністра, в той час, як І. В. Фабриціус розміщує їх у верхньому Побужжі (пам'ятки немирівського типу).

Територію Середнього Подніпров'я обидва автори виключають з меж Скіфії. На їх думку, вона заселена племенами гелоно-будинів, до яких входять також споріднені племена андрофагів та меланхленів. «Мабуть, будини,— пише І. В. Фабриціус,— як і скіфи, панували над групою споріднених племен, а центр їхній знаходився на Лівобережжі (Посулля)»¹⁹. Локалізуючи гелонів на Тясмині (південь правобережного Лісостепу), І. В. Фабриціус вважає їх переселенцями з Греції, еллінами, вихідцями з міст Північного Причорномор'я, які створили тут внутрішній центр греко-скіфської торгівлі з «епіцентрами» в Пороссі та на Ворсклі (Більське городище). М. І. Артамонов розміщує андрофагів на захід, а меланхленів — на схід від Дніпра. Будинів він ототожнює, перш за все, з пам'ятками лівобережного Посулля і Сіверського Дінця. Локальні ж групи скіфської культури в Дніпровському Лівобережжі і басейні Ворскли пов'язує з гелоно-фракійцями, які, на його думку, перейшли в країну будинів ще в період бронзи (культу-

¹² Б. Д. Греков. Киевская Русь. М., 1944, стор. 239—240.

¹³ А. Д. Удальцов. Начальный период восточно-славянского этногенеза.— Исторический журнал, 1943 г., № 11—12, стор. 67; його ж. Основные вопросы этногенеза славян.—СЭ, т. VI—VII. М., 1947.

¹⁴ П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена. М.—Л., 1948, стор. 26 і далі.

¹⁵ Б. А. Рыбаков. Ранняя культура восточных славян.— Исторический журнал. М., 1943 г., № 11—12; його ж. Происхождение славян.— Вопросы истории. М., 1947, № 7, стор. 95.

¹⁶ Б. М. Граков. Скіфи. К., 1947 р.

¹⁷ М. И. Артамонов. Этногеография Скифии.— Ученые записки ЛГУ, Серия исторических наук, вып. 13, 1947, стор. 129 і далі; його ж. Венеды, невры и будини в славянском этногенезе.— Вестник ЛГУ, № 2. Л., 1946, стор. 70; його ж. Этнический состав населения Скифии. Доклады VI Научной конференции ИА АН УССР. К., 1953, стор. 169 і далі.

¹⁸ І. В. Фабриціус. До питання про топографізацію племен Скіфії.— Археологія, Т. V. К., 1951, стор. 50 і далі.

¹⁹ І. В. Фабриціус. Вказ. праця, стор. 80.

ра фракійського гальштату) і принесли з собою комплекс лощеної кераміки²⁰. Обидва автори вбачають в будинах, яких ототожнюють з лівобережною культурою посульсько-донецького типу, один з основних компонентів східнослов'янського населення в ранньому залізному віці.

Таким чином, в нашій історіографії М. І. Артамонов та І. В. Фабриціус вперше після В. В. Хвойки висловили думку про те, що Середнє Подніпров'я не входило до складу Скіфії і було заселено нескіфськими племенами скіфської культури: гелонами на заході і будинами на сході. Основні заперечення М. І. Артамонову, у зв'язку з локалізацією будинів на Середньому Подніпров'ї, були висловлені В. А. Іллінською та П. Д. Ліберовим, які відзначали суперечність концепції М. І. Артамонова з свідченням Геродота про місцезнаходження будинів, які не входили до складу племен, що безпосередньо межували зі Скіфією²¹.

Версія І. В. Фабриціус про можливість ототожнення пам'яток скіфського часу на Тясмині з культурою еллінів-гелонів викликала критику з боку О. І. Тереножкіна²², яка була підтримана скіфологами та антикознавцями²³. О. І. Тереножкіним була розглянута також думка М. І. Артамонова про гелоно-фракійську належність скіфських пам'яток правобережної частини Середнього Подніпров'я²⁴. Як встановлено Г. І. Мелюковою²⁵ та І. К. Свешніковим²⁶, культура фракійського гальштату відома в Дністро-Прутському межиріччі Молдавії (пам'ятки типу поселень біля Кишинєва та Лукашівки), на Середньому Дністрі (голіградський тип), але вона не поширилась на Побужжя і Середнє Подніпров'я. Будучи синхронними з пам'ятками чорноліської культури, вони ані по території, ані по хронології не могли бути підосновою для формування білогрудівської та чорноліської культур в Лісостепу від Дніпра до Дністра.

Наступний крок в розробці питання про територію, етнічний та культурний склад Скіфії пов'язаний із з'ясуванням особливостей утворення і наявності окремих локальних груп культури скіфського типу — в різних племінних утвореннях періоду пізньої бронзи. Ці дослідження виявили різницю культурно-генетичної підоснови формування культури кочових скіфів, племен правобережного Лісостепу і населення Дністро-Дунайського межиріччя. Питання про етнічну різницю цих груп населення під час раннього залізного віку з області наукової гіпотези перейшло до стану добре обгрунтованих фактів. Тим самим була відкинута теза про єдність території Скіфії, її культури та етнічного складу населення. В традиційних межах Геродотової Скіфії, як з'ясувалось, знаходились народи різного походження, різного етносу.

З'ясування цих обставин привело до нового перегляду загальної концепції Скіфії на скіфо-сарматській конференції 1952 р. у Москві.

²⁰ М. І. Артамонов. Этнический состав населения Скифии, стор. 185.

²¹ В. А. Ильинская. О скифах-пахарях и будинах Геродота.— КСИИМК, вып. 40. М., 1951, стор. 28—33; П. Д. Либеров. К вопросу о скифах-пахарях.— ВДИ, № 4. М., 1951.

²² Рецензія О. І. Тереножкіна на статтю І. В. Фабриціус.— ВДИ, № 2. М., 1952.

²³ Н. Н. Погребова. Состояние проблем скифо-сарматской археологии и конференции ИИМК АН СССР, 1952.— ВССА. М., 1954, стор. 10; Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части в скифское время.— ВССА. М., 1954, стор. 63.

²⁴ А. И. Тереножкин. К вопросу об этнической принадлежности лесостепных племен Северного Причерноморья в скифское время.— СА, XXIV. М., 1957, стор. 7 і далі.

²⁵ А. И. Мелюкова. Культуры предскифского времени в лесостепной Молдавии.— МИА, № 96. М., 1961, стор. 35 і далі.

²⁶ І. К. Свешніков. Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі.— МДАПВ, вип. 5. К., 1964, стор. 40—66.

Нова точка зору була розроблена Б. М. Граковим за участю Г. І. Мелюкової і викладена авторами в ряді статей²⁷.

Суттєвість цієї концепції залишилась тією ж, з якою Б. М. Граков виступав і раніше. Вона полягає в послідовному збереженні тези про єдність всіх племен Скіфії по мові і культурі. Оскільки нові дослідження визначали неможливість такої єдності в колишніх географічних межах і стало можливим чіткіше відмежувати племена правобережної частини Лісостепової України і Молдавії від іраномовного населення степів Північного Причорномор'я, Б. М. Граков обмежив поняття — Скіфія — з усіма племенами, що входили до неї, до області поширення степових скіфських племен між Доном і Дністром.

Охарактеризувавши окремі групи скіфської культури степової і лісостепової смуги за особливостями місцевої ліпної кераміки, деякими типами прикрас, рисами поховального обряду, Б. М. Граков та Г. І. Мелюкова різко відокремили степові скіфські племена від землеробських народів Середнього Подніпров'я і протиставили їх як дві різні за своїм походженням і змістом культури.

Уявлення про єдину скіфську культуру у степових і лісостепових племен, як вважають Б. М. Граков і Г. І. Мелюкова, виникло внаслідок поширення по всій цій території однакових за стилем і формою предметів скіфського озброєння, спорядження коня і скіфського звіриного стилю²⁸.

Таким чином, зі складу Скіфії виділяється територія на захід від Дністра, між Дністром і Дунаєм і вся лісостепова смуга УРСР. Пам'ятки останньої, згідно з концепцією авторів, виявилися пов'язаними з нескіфськими племенами Геродота і, більш того, нескіфські за своєю культурою.

Оскільки археологічні дані не дають змоги виділити будь-які етнографічні особливості окремих племен в межах скіфської степової культури, Б. М. Граков та Г. І. Мелюкова роблять висновок про ідентичність культури і побуту кочових і землеробських племен Скіфії. При цьому автори не виключають можливості існування іншої етнічної належності і локалізації за межами визначеної степової території племен алазонів і особливо скіфів-орачів, безпосередньо пов'язуючи це питання з тим, чи виявляються пам'ятки степових землеробських племен на Південному Бугу. «Важче сказати будь-що певне про алазонів і особливо скіфів-орачів,— пишуть вони,— питання про локалізацію яких на сучасній карті ще не вирішене. Можливо, що вони також були родичами власне скіфів і жили десь на території степів, а не в лісостеповій смузі, як це вважають. Археологічні пам'ятки степової смуги, які можна було б пов'язати з цими племенами, правда, поки що не відомі. Слід мати на увазі, що вище м. Миколаєва Південний Буг майже не досліджений і нема нічого неможливого в тому, що трохи вище по його течії буде знайдений ще один варіант степової скіфської культури, який можна буде віднести до цих двох племен... Проте, можливо, що обидва ці племена, або швидше, тільки скіфи-орачі етнічно не були пов'язані з власне скіфами, а лише знаходились в політичній залежності від царських скіфів і тому входили до скіфського племінного союзу»²⁹. З подібними ваганнями щодо локалізації скіфів-орачів і, зокрема, алазонів ми зустрічаємось і в іншій роботі. Відзначаючи, що

²⁷ Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова. Об этнических и культурных различиях..., стор. 91 і далі; їх же. Две археологические культуры в Скифии. — СА, XVIII. М., 1953, стор. 3 і далі; Б. Н. Граков. Основные культуры скифского времени в Причерноморье и в Лесостепной зоне. — Доклады VI научной конференции АН УССР. К., 1953, стор. 155 і далі; його ж. Скифский Геракл. — КСИИМК, XXXIV, М.—Л., 1950, стор. 7 і далі.

²⁸ Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова. Две археологические культуры..., стор. 111.

²⁹ Там же, стор. 112.

локалізація М. І. Артамоновим скіфів-пахарів лише на Поділлі не узгоджується з даними Геродота, Б. М. Граков та Г. І. Мелюкова припускають, що скіфи-орачі, можливо, займали південну частину Кіровоградської області, але для вирішення цього питання необхідно дослідити територію Побужжя на північ від м. Миколаєва³⁰. Правобережну частину Середнього Подніпров'я вони тлумачать або як землю скіфів-орачів³¹, або як Невриду³². Вважаючи позитивним, що М. І. Артамонов переніс нескіфські племена з лісової зони до Лісостепу, названі автори в той же час рішуче не погоджуються з запропонованою ним локалізацією будинів та гелонів в області Середнього Подніпров'я³³. Висловлену нами думку про можливий зв'язок пам'яток Посулля з племенами меланхленів вважають лише гіпотезою³⁴.

Таким чином, виділивши з складу Скіфії територію Середньодніпровського Лісостепу, Б. М. Граков та Г. І. Мелюкова не ототожнюють її з жодним з нескіфських племен Геродота, залишаючи це питання відкритим.

Щоб не повертатися до цього, зазначимо, що археологічні роботи в степовій течії Південного Бугу та Інгула, здійснені експедиціями Б. М. Гракова, Н. М. Погребової та Н. Г. Єлагіної протягом 1956—1959 рр., сприяли відкриттю великої кількості поселень часу пізньої бронзи, а також ряду поселень від III ст. до н. е. до перших століть н. е.³⁵

Проте поселення, які можна було б віднести до власне скіфського періоду VII—IV ст. до н. е., на цій території відкрити не вдалося. Слідів скіфської землеробської степової культури, яку сподівались знайти дослідники, не зафіксовано.

Не підтвердили існування тут степової скіфської землеробської культури і роботи Одеського археологічного музею в степу між Бугом і Дністром, а також розвідка в районі Кіровограда, здійснена О. І. Тереножкіним 1949 р., внаслідок чого автор констатував: «Намагання знайти в степу по Інгулу, Адамці та Інгульцю скіфські поселення і городища були безуспішні, і тут їх не виявлено. Лише тоді, коли експедиція повернула в бік лісів, почали зустрічатися пам'ятники скіфської осілості»³⁶.

Якщо територію Правобережного Лісостепу виділити з складу Скіфії (хоча із сумнівом) на тій підставі, що тут мешкали племена іншої етнічної належності, ніж степові скіфи, то територія Лівобережного Лісостепу виявилась виключеною (і при тому беззастережно) навіть і без такого обґрунтування.

Б. М. Граков та Г. І. Мелюкова визначають, що культура Сули і Північного Дінця багатьма ознаками відрізняється від культури населення басейна р. Ворскли і правобережжя Дніпра (особливість похо-

³⁰ Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова. Об этнических и культурных различиях..., стор. 150; там же, стор. 50, 63.

³¹ Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова. Две археологические культуры..., стор. 126—127.

³² Там же

³³ Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова. Об этнических и культурных различиях..., стор. 62—63.

³⁴ Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова. Две археологические культуры..., стор. 125—126.

³⁵ Н. Н. Погребова, Л. В. Кондрацкий. Археологическая разведка в степях Тилигуло-Березанского района Николаевской области.—КСИИМК, вып. 78. М., 1960, стор. 74—84; Н. Н. Погребова. Пересадовское поселение на Ингуле.—СА. М., 1960, № 4, стор. 76—90; Н. Н. Погребова и Н. Г. Елагина. Работы в Тилигуло-Березанском районе в 1958 г.—КСИА, вып. 83. М., 1961, стор. 110—114; Н. Г. Елагина и Н. Н. Погребова. Археологическая разведка по берегам Ингула.—КСИИМК, вып. 77. М., 1959, стор. 21—24.

³⁶ О. І. Тереножкін. Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області.—АП, т. VII. К., 1952, стор. 117.

вальних споруд і обряда, відсутність лощеного, пишно орнаментованого посуду, домінування грубої ліпної кераміки, поширення деяких типів прикрас). Названі вчені підтримали гіпотезу, висунуту автором цієї статті, згідно якої культура племен скіфського часу посульсько-донецької групи мала інше походження, ніж культура Ворскли та Правобережжя і що вона, найімовірніше, веде свій початок від зрубної культури. При цьому вони справедливо відзначали, що для більш серйозного обґрунтування цього висновку необхідно з'ясувати культурну належність пам'яток пізньобронзового віку на цій території, що залишалася в той час невідомою³⁷.

Б. М. Граков з цього приводу пише: «Істотні відміни цієї групи від правобережної В. А. Іллінська схильна пояснювати тим, що вона склалась на іншій, ніж перша, культурній основі передскіфського часу. Це вірогідно, але може бути доведене тільки після детального вивчення пам'яток епохи пізньої бронзи на вказаній території»³⁸. Проте зазначаючи, що ця культура за багатьма ознаками близька до Правобережної, автори вилучають її з складу Скіфії, хоча й утримуються від будь-якого ототожнення пам'яток цієї території з нескіфськими племенами Геродота.

Більш конкретною з цього питання є думка Б. А. Шрамка, який вважає, що культура Північного Дінця належить нескіфському племені меланхленів, а пам'ятки Посулля пов'язані з нескіфським племенем андрофагів на тій підставі, що під час розкопок Басівського городища у 1947, 1957 рр. в культурному шарі були знайдені кістки людини з обламаними епіфізами. В цілому, Б. А. Шрамко розуміє Скіфію в тому вигляді, як її представлено в праці Б. М. Гракова та Г. І. Мелюкової³⁹. Звичайно, в наукових працях племена Середнього Подніпров'я характеризуються як племена з культурою скіфського типу або ж як племена Лісостепової Скіфії.

Отже, в питанні про ідентифікацію пам'яток Посульсько-Донецького лісостепу з племенами Геродота в сучасній літературі існують такі погляди: будини (М. І. Артамонов, І. В. Фабриціус); племена, що не входять в Скіфію, мають культуру, близьку скіфській, належність яких не з'ясована (Б. М. Граков, Г. І. Мелюкова); меланхлени в області Посулля (В. А. Іллінська); меланхлени на Північному Дінці і андрофаги в Посуллі (Б. А. Шрамко); і, нарешті, думка про належність пам'яток цієї території скіфським племенам землеробської культури в межах Геродотової Скіфії подібно до того, як це зазначено на карті В. М. Гракова 1947 р.

На скіфо-сарматській конференції у Москві цю концепцію відстоювали П. Д. Ліберов і П. М. Шульц⁴⁰.

Зупинимось на поглядах Б. М. Гракова, оскільки саме вони мають найбільший вплив на сучасні погляди дослідників з цього питання.

* * *

Скіфське оповідання Геродота, на основі якого склалося уявлення про розміри й межі «великої» Скіфії, використане Б. М. Граковим, як основний доказ «малої» одноетнічної Скіфії в межах степової смуги півдня України. Докази цього Б. М. Граков бачить в повідомленні Геродота про скіфську мову, яка ніби є спільною для всіх племен, що

³⁷ Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова. Об этнических и культурных различиях..., стор. 88—89; іх же. Две археологические культуры..., 126.

³⁸ Б. Н. Граков. Основные культуры скифского времени в Причерноморье и в Лесостепной зоне, стор. 164.

³⁹ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца. Харьков, 1962, стор. 233—234.

⁴⁰ Б. М. Граков. Скіфи. К., 1947, стор. 9 (вклейка); Н. Н. Погребова. Состояние проблем скифо-сарматской археологии к конференции ИИМК АН СССР, стор. 18—19.

населляли Скіфію, а також в спільних етногенічних легендах та військових звичаях.

Свідчення про скіфську мову в оповіданні Геродота, як відомо, не певні. Про мову згадується в легенді про походження савроматів [Геродот, IV, стор. 110—117], в оповіданні про торгові експедиції скіфів на схід до народів, що заселяли передгір'я Уралу [IV, 20—24]. Проте з контекста цих уривків зрозуміло, що тут йдеться лише про мову, якою розмовляли царські або вільні кочові скіфи, що мешкали в Приазов'ї. На кордоні скіфів-царських та савроматів починався шлях, що вів до країни аргіпеїв, на якому скіфи користувалися послугами семи перекладачів, проходячи через землі савроматів, будинів, фіссагетів, ірків і якихось «інших скіфів». З місцевістю Кремни, на Меотійському озері, на землі «вільних скіфів» пов'язане оповідання про скіфських юнаків та амазонок. Обидва ці уривки нічого не дають для розуміння спільності скіфської мови у всіх племен Скіфії і свідчать лише про те, що в даному випадку під скіфами Геродот розуміє власне скіфські племена, які мешкали на захід від Дону.

Важливою вказівкою на спільність мови кочових і землеробських племен Скіфії вважається те місце, де Геродот згадує про гірке джерело, що впадає в Буг з лівого боку й є межею між землею алазонів та скіфів-орачів. Це джерело називалося по-скіфському Еksamпей, що в перекладі на грецьку мову означало «святі шляхи» [IV, 52, 81]. Звідси робиться висновок, що скіфи-орачі й алазони говорили «по-скіфському», тобто на тій мові, що й скіфи. Таке розуміння було б досить переконливим, якби слово «Еksamпей», відповідно до його грецького перекладу, знаходило пояснення в іранських коренях скіфської мови. Проте лінгвісти не вважають це слово ірано-скіфським і відносять його до числа найдавніших місцевих доскіфських слів, мовна природа яких ще не з'ясована ⁴¹.

Слід відмітити, що Геродот не завжди зазначав різницю, що існувала між мовами різних народів, включаючи й тих, які не були скіфськими. Зокрема, він зовсім не згадує про мову агафірсів, неврів та меланхленів. Це, звичайно, не дає підстав дійти висновку, що мова цих племен була однаковою з скіфською. З другого боку, факт мовної близькості не є для нього головним показником належності того чи іншого народу до скіфів. По мові до скіфів були близькі савромати, які вважались спорідненим народом, але вони не входили до складу скіфських племен так само, як і гелони, які згідно з легендою про походження [IV, 8—9] теж були споріднені за скіфами і користувалися скіфською мовою [IV, 108].

Щодо військових звичаїв, то незважаючи на поширення терміну «скіфський» на ряд кочових і землеробських племен, які жили в Скіфії, для Геродота скіфами в прямому конкретному історико-етнографічному, а можливо також і в етнічному розумінні були кочові скіфські племена, як впливає з оповідань про військову непереможність і спосіб життя скіфів [IV, 2, 46, 122, 127], про військові звичаї і релігійні обряди [IV, 1—4, 56—75] і, найголовніше, з оповідання про похід Дарія в Скіфію [IV, 18, 120, 122, 143].

В розповіді про причини походу Дарія [VI—I] і посольство скіфів до сусідніх народів з проханням допомоги й, особливо, з відповіді останніх [IV, 18—19] видно, що скіфами, на яких йшов війною Дарій, були саме ті племена, які у VII ст. одержали перемогу над мідійцями й здійснили походи в країни Передньої Азії. В тому, що це були саме царські скіфи, переконує оповідання про розміщення військових сил скіфів і їх завдань в боротьбі проти Дарія ⁴².

⁴¹ В. И. Абаев. Осетинский язык и фольклор. М., 1949, стор. 148.

⁴² Говорячи про загін під керівництвом царя Скопасіса, Геродот пише: «Це була одна частина населення скіфського царства, поставлена на вищезгаданому шляху».

Цю ж частину степового скіфського населення має на увазі і Геродот в згаданому вище оповіданні про походження савроматів, в розповіді про Анахарсіса та Скіла [IV, 76—80], що впливає з наведеної тут генеалогії скіфських царів, в числі яких згадується цар Іданфірс, головний вождь царських скіфів у боротьбі з Дарієм.

Щодо землеробських племен, то вони, по суті, не згадуються в жодній з названих розповідей. Геродот дає лише стислі характеристики їхнього життя та побуту в зв'язку з оповіданням про населення Скіфії та географії скіфської землі. В політичному відношенні ці племена знаходились в залежності від царських скіфів [IV, 20—71]. Не приділяючи спеціальної уваги землеробським племенам Скіфії, Геродот нічого не повідомляє про мову й етнічні зв'язки цих племен.

Незважаючи на це, в його повідомленнях є натяк на якусь глибину, мабуть етнічну різницю в середовищі населення Скіфії. Цей натяк полягає в протиставленні скіфів-царських, які названі також «природними скіфами» [IV, 72] або «вільними скіфами» [IV, 110], іншим племенам, що населяли Скіфію і яких скіфи-царські вважали своїми «рабами» або «підвладними» (тобто данниками). Ці дані сходяться з версією Діодора Сіцилійського, згідно з якою скіфи, що завоювали країну від Танаїса до Фракії підкорили собі багато значних племен, що мешкали на цій території⁴³.

Вищенаведені свідчення Геродота про мову й військові звичаї скіфів можуть бути з певністю віднесені лише до однієї групи племен, власне скіфів-кочовиків, і не включають ніяких матеріалів, які могли б служити переконливим доказом етнічної єдності всіх племен, що входили до Скіфії. Ці дані, взяті окремо від інших писемних і археологічних джерел, не можуть служити підставою для вирішення питання про приналежність або ж виключення тих чи інших культурно-племінних груп політичного об'єднання Скіфії.

Основні заперечення Б. М. Гракову і Г. І. Мелюковій, в питанні про територію та етнічний склад населення Скіфії, були зроблені О. І. Тереножкіним і В. А. Іллінською на скіфо-сарматській конференції 1952 р. в Москві і пізніше опубліковані⁴⁴. Суть цих заперечень, перш за все, полягає в тому, що концепція степової Скіфії, в значенні власне Скіфії, не узгоджується з прямими й найбільш точними відомостями про західні та північні межі Скіфії. На південному заході кордоном Скіфії була нижня течія ріки Істр (Дунай). Серед приток Істру названі Порта, Тіарат, Апар, Напаріс і Ордес, як ріки, що протікали по скіфській землі, з якими тепер переконливо ототожнюються сучасні назви річок Прут і Арджеш. Зіставлення Арара з сучасним Арджешем свідчить, що Скіфія доходила на лівобережжі Дуная аж до Бухареста. На південь від Дуная лежали землі Фракії [IV, 48, 99]. На заході сусідами скіфів були агафірси, що мешкали по річці Марош в Трансільванії (Румунія). На заході межею Скіфії були Карпати, які не згадуються в оповіданнях Геродота. Відповідно, Ольвія розглядалась не як крайній західний, а як середній з приморських пунктів Скіфії.

Згідно ж концепції Б. М. Гракова, до Скіфії не могли входити не тільки лівобережжя Дуная, але навіть територія на захід від Тіраса-Дністра, де корінними мешканцями країни були не скіфи, а фракомовні племена гетів⁴⁵.

ху, а дві інші частини царських скіфів (В. І.) — більша під керівництвом Іданфірса і третя — підлегла Таксакісу... [IV — 120]. З цього впливає, що всі три військово-племінні підрозділи належали до військового союзу царських скіфів.

⁴³ Діодор Сицилійський. II, 43—47.—ВДИ, № 4, М., 1947, стор. 250—251.

⁴⁴ Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1957, стор. 121 і далі.

⁴⁵ А. И. Мелюкова. Памятники эпохи поздней бронзы и скифского периода в степном Поднепровье. Доклад на конференции ИА АН УССР, 1964; її ж. Геты

За свідченням Геродота, Тірас—Дністр і Гіпаніс—Південний Буг були другою і третьою, з заходу, ріками Скіфії, причому в скіфській землі знаходились не тільки нижні течії цих річок, але і їх верхів'я. В уявленні Геродота, Тірас витікає з озера, що було межею між землями скіфів-орачів та неврів, а Гіпаніс брав початок в скіфській землі [IV, 51—52]. Межа Скіфії і Невриди, за цими свідченнями, відповідає, приблизно, південній окраїні Прип'ятського Полісся, що добре погоджується з протяжністю Скіфії від моря на віддаль 20 днів шляху, що становить близько 600—700 км.

Вказівка на місцезнаходження землі алазонів у межиріччі Дністра і Буга та на захід від Дністра [IV, 17, 18, 52] і межа зі скіфами-орачами між Дніпром і Дністром по лівій притоці Південного Бугу-Ексампею, який ототожнюється з ріками Мертвоводом або Синюхою, також є одним з найбільш певних орієнтирів в географії Геродотової Скіфії.

Отже, в концепції Б. М. Гракова та Г. І. Мелюкової слід розрізняти плодотворну і цілком вірну думку про виділення культурно-етнічного ядра кочових, власне скіфських племен, з числа інших племін скіфської культури на карті Геродотової Скіфії і не виправдану заміну цим культурнообмеженим степовим світом територіального й політичного поняття Скіфії, що включає в себе, крім скіфів-кочовиків, ряд підкорених їм племен в широкіх географічних межах, окреслених Геродотом.

* * *

В світлі викладеного вище, звернемося до питання про можливу ідентифікацію племен скіфської культури середньодніпровського лісостепу і, в тому числі, до скіфської культури посульсько-донецького типу на Лівобережжі, відповідно до свідчень Геродота.

Скіфська культура на захід від Дніпра представлена пам'ятками Києво-Черкаської східноподільської, західноподільської та волинської локальних груп. Незважаючи на наявність деяких місцевих особливостей, їх можна розглядати в аспекті певної спільності. Джерела цих груп, як це з'ясовано досить точно, полягають в розвитку місцевих культур предскіфського періоду — білогрудівської та чорноліської. Для Київщини та Черкащини ці джерела визначені О. І. Тереножкіним, С. С. Березанською, Є. Ф. Покровською⁴⁶. Така ж основа була визначена М. І. Артамоновим для скіфської культури Східної та Г. І. Мелюковою для Західної Подолії⁴⁷.

Найбільш своєрідною з намічених груп є волинська. Тут найслабіше виявлені типові форми скіфської культури — зброї, спорядження коня та предметів звіриного стилю. З цієї причини багато з дослідників розглядали волинську групу окремо від інших пам'яток Правобережного Лісостепу, вважаючи її неврською. Проте за останні роки в Ровенській та на півночі Хмельницької областей експедиціями Інституту археології АН УРСР та львівськими археологами були проведені

и Скифы в Днестровско-Дунайском междуречье и в Добрудже. — Тезисы докладов первого симпозиума по археологии и этнографии юго-запада СССР. Кишинев, 1964, стор. 19—20.

⁴⁶ А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961; С. С. Березанская. Памятники предскифского времени на Уманщине и их историческое значение. Автореферат диссертации. К., 1953; Е. Ф. Покровская. К вопросу о сложении культуры земледельческих племен Правобережного Приднепровья. Автореферат диссертации. К., 1953.

⁴⁷ М. И. Артамонов. Археологические исследования в южной Подолии в 1952—1953 гг. — КСИИМК, вып. 59. М., 1955, стор. 100 і далі; А. И. Мелюкова. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднепровья. — МИА, № 64, М., 1958, стор. 5 і далі.

роботи, які показали, що волинські пам'ятки за своєю природою близькі подільським та киево-черкаським, оскільки вони походять від загальної для всіх — чорноліської культури⁴⁸.

Визначена таким чином область скіфів-орачів займає досить значну територію. Але це не дивно. В своїй праці Геродот використовував широкі географічні поняття і виділяв великі етнічні утворення і народності, такі як: савромати, скіфи, фракійці, саки, будини тощо. Очевидно, і скіфи-орачі були значним за чисельністю і територією об'єднанням землеробських племен, підвласних скіфам. Археологічні матеріали свідчать, що всі названі групи землеробського населення мали місцеве походження і були аборигенами Подніпров'я з епохи пізньої (білогрудівська культура) і навіть середньої бронзи. В ранньому залізному віці вони лише засвоїли скіфську культуру, запозичивши її від степових пришельців. Ступінь «скіфізації» найсильніший у південно-східній, придніпровській групі і поступово послаблюється до північно-західної території. Щодо південно-західної частини Буго-Дністровського межиріччя, то тут на місцеву основу впливали як скіфська культура, так і культура фракійських племен Дністро-Дунайського басейну. Локальні групи, що виділені на Правобережжі, на основі деяких місцевих рис в кераміці, поховального обряду та інших ознак, мабуть, відповідають внутрішньому племінному розподілу скіфів-орачів⁴⁹.

Щодо землі неврів, від уточнення якої також залежить локалізація земель скіфів-орачів, то і в цьому питанні за останні роки здобуто певних досягнень. Протягом деякого часу в науці була популярна думка Т. Сулімівського про відповідність неврів області висоцької культури⁵⁰. Цієї думки дотримувався і М. І. Артамонов⁵¹. Проте тепер встановлено, що ця культура фактично відноситься до більш раннього часу, ніж геродотовські неври.

Пам'ятки висоцької культури датуються в основному IX—VII ст. і ледве заходять в VI ст. до н. е.⁵²

Не останнє місце у відмовленні від отождолення висоцької культури з неврами відіграло й те, що пам'ятки цієї групи займають дуже незначну територію у східній частині Львівської та західній частині Тернопільської областей на межі лужицького і скіфського світу. Як відзначає Ю. В. Кухаренко, ця культура склалася в зоні контактів лужицької культури з культурами українського Лісостепу, зокрема, основу її становлять лужицькі елементи⁵³.

Найбільш прийнятою в наш час можна визнати точку зору О. М. Мельниківської, яка ідентифікувала неврів з милоградівсько-підгорцевською культурою, що локалізується в північній частині Дніпровського Правобережжя і на значній частині території Верхнього Подніпров'я⁵⁴. Відповідність милоградської культури неврам підтверджується її територіальним розміщенням відносно Скіфії, хронологією, загальним рівнем розвитку та особливим складом культури, що відрізняється від культури населення Середнього Подніпров'я.

⁴⁸ О. І. Тереножкін. Пам'ятки скіфів-орачів в Південному Поліссі. — Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 22 і далі.

⁴⁹ Точка зору про належність культури скіфського типу на Тясмині та Поросці історико-етнографічній групі скіфів-орачів за останні роки серйозно обґрунтована в роботах Л. Онайко. Античний импорт в Поднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. — САИ, вып. ДІ-27. М., 1966; її ж. Античний импорт на территории Среднего Приднепровья (VII—V вв. до н. э.). — СА. М., 1960, № 2, стор. 25 і далі.

⁵⁰ T. Sulimirski. Kultura wysocka. Kraków, 1931.

⁵¹ М. И. Артамонов. Венеды, негры и будины в славянском этногенезе, стор. 70.

⁵² В. И. Канивец. Вопросы хронологии высоцкой культуры. — КСИА, вып. 4. К., 1955, стор. 94.

⁵³ Ю. В. Кухаренко. Древнее Полесье. Автореферат докторской диссертации. М., 1965, стор. 13.

⁵⁴ О. Н. Мельниковская. История племен раннего железного века Южной Белоруссии. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1964.

Всі матеріали, які є в нашому розпорядженні щодо західної частини Скіфії, переконують нас в тому, що на цій території вона не обмежується степом, а глибоко заходить в лісостеп, аж до його північних меж. Це стосується також і території Лівобережного Лісостепу.

Відомості Геродота щодо території, розміщеної на схід від Дніпра, ще більш неточні, ніж для Правобережжя. Особливо неясна тут гідрографічна сітка, покладена в основу географічних орієнтирів. Нам нема необхідності зупинятися на спробах ідентифікації річок у Геродота для цієї частини Скіфії. Загальновідомо, що й до цього часу вона залишається хиткою. Точно відомі лише Борисфен—Дніпро та Танаїс—Дон, дуже можливий Сіргіс—Північний Дінець. Відносно Пантікапа, який ототожнюють або з Конкою або з Ігульцем, та Гера—чи то Конки, чи то Молочної—відомості про них залишаються лише здогадкою. Це породжує труднощі щодо розуміння географії Східної Скіфії, значення яких не доводиться зменшувати.

Розглянемо гіпотези про те, які племена могли населяти Лівобережний Лісостеп.

Перш за все, питання про будинів, яких розміщує тут М. І. Артамонов та І. В. Фабриціус.

За Геродотом [IV, 21, 108—109], будини—великий і багатолюдний народ. Вони корінні мешканці своєї країни. Живуть в лісовій місцевості й ведуть кочове (можливо, мисливське) життя. Їх земля не має безпосередніх кордонів зі Скіфією [IV, 100]. Південні сусіди будинів—савромати, західні—меланхлени; останні—з племен, що межують з північного сходу з Скіфією. За переказами, до землі будинів [IV, 105] переселились неври, а також гелони.

Не доводиться говорити про невідповідність географічних даних Геродота щодо місцеположення землі будинів з локалізацією їх у лівобережній частині Середнього Подніпров'я, на північ від основного масиву кочових скіфських племен. Але справа навіть не в тому. Важливо, як нам здається, те, що племена посульсько-донецького варіанта скіфської культури виявляються найпізнішою групою населення, що з'явилося на цій території не раніше першої половини VI ст. Тому їх ніяк не можна вважати корінними мешканцями країни. Вони виявляються набагато молодшими від гелонів та неврів, які за припущенням перейшли в їх землю і, зокрема, молодші від «гелонів» Правобережжя. Крім того, вони молодші від пам'яток висоцької культури, молодші від ранніх пам'яток ворсклинської групи, що з'явилась тут в пізньочорноліський час. Це також виключає можливість ототожнення їх з гелонами, центром зосередження яких нібито було місто Гелон на місці Бельського городища. Етнічним середовищем, до якого проникли переселенці з правого берега Дніпра на Ворсклу, як відомо, були племена бондарихінської культури, які в свою чергу зникли у VII ст. до н. е.

Час появи тут посульсько-донецьких племен синхронний закінченню передньоазійських походів і поширенню скіфської культури на Кубані і в степовому Причорномор'ї.

П. Д. Ліберов, який досконало вивчив пам'ятки скіфського типу в районі Воронежа на Середньому Дону, висловив цінну думку щодо їх можливої належності племенам гелоно-будинів⁵⁵. Розгляд етнографічних даних Геродота наштовхував дослідників на цю думку і раніше⁵⁶. Серйозне наукове обґрунтування такої локалізації будинів дав

⁵⁵ П. Д. Ліберов. Гелоны и будины на Среднем Дону.—Тезисы докладов на заседаниях, посвященном итогам полевых исследований 1963 г. М., 1964, стор. 42—46.

⁵⁶ П. Келлен. Древности северного берега Понта. М., 1952, стор. 26; П. Д. Ліберов. К вопросу о скифах-пахарях, стор. 178 і далі; В. А. Ильинская. О скифах-пахарях и будинах Геродота.—КСИИМК, вып. 40, М., 1951, стор. 29 і далі; Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова. Об этнических и культурных различиях..., стор. 63.

П. Д. Ліберов, який виявив особливості культури на Середньому Дону з такою повнотою, яка не була доступна раніше. В свою чергу К. Ф. Смирнов переконливо довів наявність досить ранніх зв'язків населення цієї території з савроматськими племенами Поволжя та Приуралля, що також відповідає оповіданню Геродота про місцезоналення землі будинів в безпосередньому сусідстві з савроматською територією, і напрямок торгового шляху з землі савроматів до землі будинів⁵⁷. На відстані 15 днів шляху на північ від північно-східного узбережжя Азовського моря [IV, 21]. Для кращого обґрунтування своєї гіпотези П. Д. Ліберову необхідно уточнити питання про час появи скіфського типу культури на Середньому Дону і можливість її генетичних зв'язків з місцевою культурою передскіфського часу, тобто довести, що ця культура, яку приписують будинам на Дону, споконвічна.

Звернемося до питання про андрофагів та меланхленів, що були сусідами скіфів на північному сході.

Земля андрофагів локалізується досить туманно за величезною пустинею вище (північніше) області скіфів-землеробів, між неврами на заході та меланхленами на сході. За Геродотом, андрофаги «особливий, зовсім не скіфський» народ, який вів кочове життя і відрізнявся найдикішими звичаями аж до пережитків людоїдства. Андрофаги носили одяг схожий на скіфський, але мали особливу мову [IV, 18, 106].

Така етнічна характеристика андрофагів, очевидно, не може поширюватися на один з найяскравіших і значних центрів зосередження скіфської культури в басейні р. Сули. В світлі всіх відомих нам археологічних пам'яток, це населення характеризується високорозвиненою скіфською культурою осілих землеробів і скотарів, що досягли значних успіхів в різноманітних ремеслах та домашніх промислах. Величезні курганні некрополі Посулля, на чолі з Старшою Могилою та курганом біля хут. Шумейка, мало відповідають уявленню про особливості нескіфського способу життя й культури, відсталості та дикості життя і звичаїв.

Дійсно, під час розкопок Басівського городища у 1947 та 1957 рр. були знайдені окремі людські трубчасті кістки з обламаними епіфізами. Подібні ж антропологічні останки зустрічалися, як відомо, й на інших пам'ятках раннього залізного віку. Автор знаходив такі кістки на Ширяєвському та Книшівському городищі, В. О. Городцов — під час розкопок зольників Бельського городища, Б. А. Шрамко — на поселенні поблизу ст. Шовкова на Сіверському Дінці, О. І. Тереножкін — на чорноліському поселенні біля гори Московської та ін. Питання про знахідки людських кісток в культурних шарах різних поселень мабуть знайде собі якесь інше, більш буденне, пояснення.

Оцінюючи погляди Б. А. Шрамка з цього питання, ми заперечуємо також проти запропонованого ним різкого культурного й етнічного розподілу пам'яток посульсько-донецького типу, з яких одну частину (північно-донецьку) він вважає можливим віднести до меланхленів, що мають скіфські звичаї [IV, 107], а другу (Посулля) до особливого, зовсім нескіфського племені андрофагів. В спеціальних роботах⁵⁸ ми намагалися показати спільність культури населення басейнів Сули, Псла і Північного Дінця, яка яскраво виявляється в складі, типах та орнаменталізації кераміки, загальних рисах поховального обряду, близьких принципах домобудівництва і влаштування укріплень, а головне, в спільності появи тут скіфської культури та її історичної долі. Локальні відмінності, які спостерігаються в культурі Сули — Псла та Північного

⁵⁷ К. Ф. Смирнов. Савроматы. М., 1964, стор. 261 і далі.

⁵⁸ В. А. Ильинская. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел. — СА, XXVII. М., 1957, стор. 232; її ж. Басівське городище. — Археологія, т. XVIII. К., 1965, стор. 72 і далі; її ж. Кургани скіфського часу посульсько-донецького лісо-степу. — Археологія, т. XIV. К., 1962, стор. 52 і далі.

Дінця, виявляються дуже незначними, не виходять за межі етнографічних відмінностей між відгалуженнями одного й того ж народу, який живе в різних місцях, на певній відстані один від одного. Різниця тут ніяк не більша від тієї, яка спостерігається між пам'ятками басейнів рік Тясмина і Росі на Правобережжі.

Відповідно з цим в культурно-етнічному плані пам'ятки посульсько-донецького Лівобережжя, включаючи басейн Псла й нижню течію Сейма, повинні розглядатися як єдині і в такому вигляді знаходити собі відповідність в писемних джерелах.

Чи можна оцінити пам'ятки цієї культури, як меланхленську групу? Деякі підстави для цього, безумовно, існують. За Геродотом, меланхлени—народ особливо близький скіфам. Спосіб життя у них скіфський [IV, 107]. Назва їхнього народу (меланхлени-чорноризці) походить від звичаю носити чорний одяг. У Гекатея Мілетського меланхлени згадуються в зв'язку з описанням Азійського Боспора і названі скіфським народом⁵⁹.

В локалізації меланхленів у Геродота є деякі суперечності. За одними даними [IV, 20], вони живуть на північ від царських скіфів, за іншими [IV, 100]—їхня земля знаходиться на відстані 20 днів шляху або 4000 стадій вглиб країни від моря вище земель скіфів⁶⁰. Згідно з першим варіантом локалізація їх в Лівобережному Лісостепу можлива. За другим—ця межа відсувається далеко вглиб Лісостепу до зони Полісся. У всіх випадках меланхлени згадуються як крайній на північному сході народ, що межує зі скіфами і має сусідами на заході андрофагів, а на сході—будинів [IV, 102, 119, 125].

Відзначимо ще одне протиріччя, висловлене Б. А. Шрамко з цього приводу. Пов'язуючи населення Північного Дінця з меланхленами, дослідник в той же час вважає можливим виводити цю частину населення, а разом й культуру Псла-Сули з області Правобережжя, через басейн Ворскли, йдучи в цьому відношенні за І. І. Ляпушкіним. Ніякої аргументації на користь такого припущення автор не приводить, крім загальної, не підкріпленої фактичним матеріалом, заяви про начебто збереження в культурах лівобережних племен багатьох елементів фракійського гальштату⁶¹.

Припущення Б. А. Шрамка про належність культури Правобережжя до групи фракійського гальштату не підтверджується археологічними матеріалами передскіфського та ранньоскіфського часу Середнього Подніпров'я та Карпато-Дунайського басейну. Тим більше, нема підстав для того, щоб бачити прояв цієї культури на лівобережжі, в пам'ятках посульсько-донецького типу. Якщо розуміти це твердження Б. А. Шрамка буквально, то виявиться, що «меланхлени» на Дінці, а також й «андрофаги» на Сулі мають своїми генетичними попередниками неврів (або скіфів-орачів) Правобережного Лісостепу, які до того ж є фракійцями за етносом та культурою. Така версія навряд чи можлива і мало сприяє узгодженню писемних та археологічних джерел.

Ми уже визначили своє відношення до локалізації Невриди, яку, слідом за О. М. Мельниківською, зіставляємо з областю поширення пам'яток милоградської культури в Прип'ятському Поліссі Правобережжя і по течії р. Сож на лівому березі, а також з місцезнаходженням землі будинів на Середньому Дону. В цьому випадку з меланхленами можливо слід ототожнювати юхнівську культуру в басейні Десни і верхньої течії Сейма, що відповідає їх місцезнаходженню на північній

⁵⁹ Гекатей Милетский. Землеописание, фр. 154.—ВДИ, 1947, № 1. М., стор. 229.

⁶⁰ «В напрямі від моря в глибину країни до меланхленів, що живуть вище скіфів, 20 днів путі, а щоденний шлях у мене розрахований по 200 стадій» [IV, 101].

⁶¹ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца, стор. 232.

межі Скіфії, на відстані 20 днів шляху від моря. Таке зіставлення зовсім не нове, як писав П. М. Третьяков, туманні згадки про меланхленів, «людей в чорному одязі», зберігалися тут набагато пізніше в слов'янському середовищі, аж до епічної княжни Черни та князя Чорного, «Чорної могили та назви міста Чернігова»⁶².

Існування значних зв'язків юхнівської культури зі скіфською було відоме давно. Проте набагато чіткіше вони визначались внаслідок розкопок Г. А. Аліхової на городищі Кузина Гора, де були знайдені різні види скіфської зброї, предметів кінської вуздечки, ліпна кераміка, близька до посульсько-донецької, речі грецького імпорту. В межах поширення юхнівської культури Курського Посем'я відомі знахідки типово скіфських акінаків⁶³. Усе це підтверджує повідомлення Геродота про те, що меланхлени були близькі скіфам і вели скіфський спосіб життя. Ототожнення меланхленів з юхнівською культурою найкраще погоджується з загальною географічною концепцією Геродота про північну країну скіфського світу й групу сусідніх зі скіфами народів, які жили приблизно на одній широті.

Вирішуючи питання про те, якому з племен, названих Геродотом, могли належати пам'ятки посульсько-донецького типу Лівобережного Лісостепу, слід виходити з таких основних положень, визначених на основі археологічного вивчення зазначеної території.

1. Поява тут скіфської культури зовні, на початку VI ст. до н. е., одночасова або трохи пізніша, ніж встановлення панування кочових скіфів в степах після повернення їх з передньоазійських походів.

2. Яскраво виражений скіфський характер архаїчного комплексу культури посульсько-донецького Лісостепу і особливо курганів Посулля.

3. Зв'язок основних категорій речей цього комплексу з південно-скіфськими пам'ятками келермеського типу степової смуги, Кубані й Кавказу.

4. Глибока близькість кераміки посульських та північно-донецьких пам'яток з керамікою степової Скіфії, що пояснюється мабуть їхнім спільним походженням від кераміки зрубної культури пізньобронзового віку.

5. Різниця типів кераміки, в синхронних пам'ятках VI ст. до н. е., посульсько-донецької та правобережно-ворсклинської груп.

До цього слід додати встановлену лінгвістами різницю в гідронімічній характеристиці Лівобережного й Правобережного Лісостепу і наявність іранської гідроніміки на Лівобережжі аж до Полісся, що відповідає області поширення скіфської культури⁶⁴.

Все викладене дозволяє дійти висновку про те, що область Посулля і Північного Дінця за скіфські часи була заселена прибулими землеробсько-скотарськими осілими племенами, носіями скіфської культури і, певно, такими ж іранцями по мові, як і скіфи Причорномор'я. Це землеробські племена з скіфською мовою і культурою, тобто скіфи-землероби в прямому й найбільш конкретному значенні цього поняття. Такий висновок впливає сам по собі із зіставлення фактів навіть тоді, якщо не зважати на повідомлення Геродота про існування подібної групи населення в складі племен Причорноморської Скіфії. Від своїх сусідів на захід від Дніпра, яких ми визначаємо як скіфів-орачів, вони відрізняються не рівнем розвитку землеробського госпо-

⁶² П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена. М., 1953, стор. 63.

⁶³ А. Е. Аліхова. Древние городища Курского Посемья.— МИА, № 113. М., 1962, стор. 86 і далі; Р. Ф. Воронина. О некоторых кинжалах и акинаках Курской области.— Там же, стор. 130.

⁶⁴ В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., 1962; В. А. Іллінська. Про походження та етнічні зв'язки племен скіфського часу посульсько-донецького лісостепу.— Археологія, т. XX, К., 1966.

дарства⁶⁵, не різними видами сільськогосподарського виробництва⁶⁶, а перш за все тим, що вони протистояли один одному як два різні народи, близькі за господарством і культурою, зв'язані між собою економічно й політично і в той же час відмінні за мовою і етнографічними особливостями, обумовленими різним походженням культури.

Дослідження Б. А. Шрамка переконують в єдності рівня розвитку землеробської техніки всіх осілих племен землеробської скіфської культури. Обробка землі з допомогою дерев'яного плуга із застосуванням тяглової сили волів, перелогова система землекористування, вирощування зернових культур: пшениці, проса, жита, ячменю, вівса. Широке поширення бобових культур: гороху, нута, вигни, чуфи та сочевиці, яку згадує Геродот, зародки городництва та садівництва⁶⁷. Всі досягнення техніки по обробці землі, знаряддя праці, спосіб обробки ґрунту, культурні злаки і т. п. були загальним досягненням народів однієї географічної зони, одного рівня розвитку культури.

Локалізація земель скіфів-землеробів у Геродота не досить чітка. Відомо, що на відміну від скіфів-орачів, які живуть на захід від Дніпра, скіфи-землеробці мешкають на лівобережній частині Придніпров'я, вище Полісся — Гілеї. Вони займали на схід три дні шляху між Борисфеном та річкою Пантікапом, місце якої на сучасній карті не з'ясовано. На північ земля скіфів-землеробів простяглася на 11 днів шляху, чому ольвіополіти й називали їх борисфенітами [IV, 18, 19]. Вище скіфів-землеробів, за пустинею, мешкали андрофаги. Керуючись вказівкою про зв'язок з Борисфеном, скіфів-землеробів звичайно розміщують в степовій частині Дніпра, вздовж його берегів. Проте археологічні матеріали не стверджують таку локалізацію. Багаторічні дослідження правого й лівого берегів Дніпра на протязі всієї степової частини, в зв'язку з будівництвом Каховського, Дніпродзержинського, Кременчуцького морів та озера Леніна, а пізніше систематичні спостереження інших робіт в правобережній та лівобережній частинах Степового Подніпров'я, не виявили тут ніяких ознак поселень землеробів VI—V ст. до н. е. аж до часу появи Каменського городища і городищ низового Дніпра. На Бузькому Лимані, де жили калліпіди, такі архаїчні поселення відомі, тоді як на Нижньому Дніпрі їх нема. Область осілих землеробських племен ранньоскіфської культури на Лівобережжі (як і на правому березі) починається лише на північ від межі Лісостепу. Якщо звести всю Скіфію до культури кочових племен, то практично ми позбавляємося змоги й археологічної локалізації таких землеробських племен Скіфії, як скіфи-орачі на правому й скіфи-землероби на лівому березі. Їм не залишається місця ні в географії, ні в археології.

Основними орієнтирами при узгодженні писемних і археологічних матеріалів мають бути спосіб життя, походження культури, етнічні зв'язки племен посульсько-донецького Лісостепу, з вказівкою про місцезнаходження земель скіфів-землеробів на схід від Дніпра, загальна протяжність Скіфії на Лівобережжі на відстань 20 днів шляху до землі меланхленів, на якій Геродот не називає жодного іншого народу, крім скіфів; протяжність скіфів-землеробів на 11 днів шляху вглиб країни, і, нарешті, відсутність будь-якої іншої можливості археологіч-

⁶⁵ На думку Фогеля, різниця назв «скіфи-землеробці» і «скіфи-орачі» пояснюється існуванням певної різниці у рівні розвитку землеробства — мотижного у хліборобів і орного у скіфів-орачів.

⁶⁶ Така думка висловлена Д. П. Калістовим, який вважає, що назва «орачі» означає один основний вид сільського господарства, в той час як термін «скіфи-землероби» відбиває більш широку сферу господарської діяльності. Д. П. Калістов. Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи. Л., 1949, стор. 122.

⁶⁷ Б. А. Шрамко. Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху. Автореферат докторской диссертации. К., 1965.

ної локалізації землеробських ранньоскіфських племен на території на схід від Дніпра.

Все це повертає нас до думки, висловленої Б. М. Граковим⁶⁸ у 1947 р., про локалізацію земель скіфів-землеробів значно північніше від нижньої течії Дніпра й ототожнення з пам'ятками скіфської осілости в Лівобережному Лісостепу.

В. А. ИЛЬИНСКАЯ

АНДРОФАГИ, МЕЛАНХЛЕНЫ, БУДИНЫ ИЛИ СКИФЫ?

Резюме

В статье рассматривается дискуссионный вопрос о том, к какой из групп населения, названного Геродотом в составе Скифии и ее ближайшего окружения, может быть отнесена большая родственная группа племен скифской культуры, обитавших в VI—IV вв. до н. э. в левобережной части Днепровской Лесостепи в бассейнах рек нижнего течения Сейма, на Суле, Псле и Северском Донце.

По вопросу об идентификации памятников Посульско-Донецкой Лесостепи с племенами по Геродоту в современной литературе имеются следующие точки зрения: будины (М. И. Артамонов, И. В. Фабрициус), не входящие в состав Скифии племена скифской культуры, принадлежность которых неясна (Б. Н. Граков, А. И. Мелюкова), меланхлены в области Посулья (В. А. Ильинская), меланхлены на Северском Донце и андрофаги на Суле (Б. А. Шрамко) и, наконец, мнение о принадлежности этой территории скифским племенам земледельческой культуры в пределах Геродотовой Скифии (П. Д. Либеров, П. Н. Шульц).

Историографический обзор и рассмотрение существующих мнений приводит нас к выводу об отсутствии твердых и бесспорных данных в пользу мнения об этническом единстве всех шести, названных Геродотом, кочевых и земледельческих племен Скифии. Ограничение всей Скифии рамками исключительно степной полосы с одноэтническим составом культуры практически лишило возможности размещения и археологической локализации основных земледельческих племен Скифии, каковыми являются скифы-пахари на правом и скифы-земледельцы на левом берегу Днепра. Им не осталось места ни в географии, ни в археологии. Попытки найти земледельческие варианты степной скифской культуры на Южном Буге и Ингульце не привели к положительным результатам.

За последние годы появилось ряд новых исследований, уточняющих локализацию нескифских племен Геродота. Область Невриды связывается с племенами милоградской культуры Полесья (О. Н. Мельниковская), культура населения Верхнего Дона — областью гелано-будинов (П. Д. Либеров), уточнение хронологии и узких территориальных рамок высоцкой культуры (В. И. Канивец) не позволяет видеть здесь область расселения геродотовских невра.

Чрезвычайно важным является то обстоятельство, что в Левобережной Лесостепи население скифской культуры не является аборигенным, а представляет здесь пришлую, позднюю группу населения, что решительно не позволяет видеть в них будинов, древних коренных обитателей страны.

Сопоставление данных письменных источников, археологии и лингвистики дает возможность прийти к выводу, что область Посулья, Северского Донца, Псла и Сейма в скифское время оказалась занята вновь пришедшими сюда земледельческо-скотоводческими оседлыми племенами, носителями скифской культуры и, вероятнее всего, такими же иранцами по языку, какими являлись скифы Причерноморья. Это земледельческое племена скифского языка и культуры, т. е. скифы-земледельцы в прямом и наиболее конкретном значении этого понятия.

⁶⁸ Б. М. Граков. Скифы, стор. 10.